

Egy többközpontú nyelv változatszótáráról

ULRICH AMMON – HANS BICKEL – JAKOB EBNER et alii, Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol. Walter de Gruyter, Berlin, 2004. LXXV + 954 lap

A mai magyar nyelvtudományi diskurzus több irányba is elágazó s változatlanul napirenden levő kérdésköre a magyar nyelvi tervezés, s ezzel szoros összefüggésben a magyar nyelv többközpontúsága. A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásainak, műhelyeinek a tevékenysége, a magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásának megjelenése, nemkülönben az Osiris Kiadó készülő szótársorozata, tehát a „magyar Duden” előmunkálatai (a Helyesírás már megjelent) a szociolingvisztikai kutatások mellett szélesebb körben is tudatosítják a magyar nyelvi tervezés időszerűségét és sürgető voltát. Természetes éppen azért, hogy hírt adunk az e szempontból a magyar nyelv kutatói számára is fontos vállalkozásról, a német változatszótáráról. A szótár a németnek mint többközpontú nyelvnek a koncepcióján alapul, s benne meghatározott elvek alapján az ausztriai, svájci, németországi, valamint a liechtensteini, luxemburgi, kelet-belgiumi és dél-tiroli német standard nyelvhasználat meghatározott lexikai elemei vannak közölve.

A szótár tartalmazza egyrészt a nyilvános, formális kommunikációs helyzetekben helyénvalónak és korrektnek tekintett, tehát standard német nyelv(használat) azon lexikai elemeit, amelyek nemzeti, illetőleg állami, valamint azon belül regionális kötöttségűek/különbségűek. Benne vannak tehát a szóban forgó értelemben vett ausztriacizmusok (*Genussspecht*), helvetizmusok (*Cüpli*), a csak Németországban (*Fischkarte*), Dél-Tirolban (*Griffelschachtel*), Kelet-Belgiumban (*Mandatar*) és Liechtensteinben (*Landesphysikus*) használatos szavak. De benne van a *haben* és a *Haus* is címszóként, szócikkeikben azonban csak a köznémettől az említett alapon eltérő jelentések és a velük alkotott eltérő szerkezetek vannak meg. S hogy magyar szempontú adatokat is hozzak: a német nyelv magyar jövevényszavai közül nem találjuk a német nyelvterületen általában ismerteket (pl.: *Husar, Kutsche, Pufta, Tokajer/Tokaier, Tolpatsch*), benne van viszont a csak az ausztriai németből adatolt *Fogasch, Palatschinke, Schinakel* (= *csónak* + névszóképző), a németországi és ausztriai *Debreziner* és *Paprika*, miként a Svájcban is használatos *Gulasch*, ez utóbbi azért, mert grammatikai nemében s helyesírásában vannak eltérések. (A német nyelv magyar jövevényszavaira l. újabban: TIBOR KESZTYÜS, Untersuchungen zu den ungarischen Lehn- und Fremdwörtern in der deutschen Sprache. Finnisch-ugrische Mitteilungen 21–22. 1999: 83–106). Ha a címszó a regionális különbségeken túl minden más felhasználásában köznémet, arra a szócikket lezáró rövid mondat utal („ist in allen anderen Verwendungen gemeindt.”). A szótár írói akkor döntöttek egy-egy lexikai elem fölvétele mellett, ha az a lexéma egészét, jelentését, meghatározott helyzetekben való használatát, nyelvi és stílusrétegbeli, illetőleg életkorhoz kötődő használatát, valamint használati gyakoriságát tekintve mutat föl nemzeti/állami vagy (azon belül) regionális különbségeket. Fölvették tehát az osztrák, a svájci és németországi „specifikus és nem specifikus sajátosságok”-at. Az előbbieken az egy nemzeti/állami közösségre korlátozódó használatot értik, az utóbbin pedig azokat, amelyek ugyan több nemzeti/állami közösség német anyanyelvi nyelvhasználatában is előfordulnak, de nem használatosak az egész német nyelvterületen. Fölvették a csak Liechtenstein, Luxemburg, Kelet-Belgium és Dél-Tirol német nyelvhasználatában előforduló szóban forgó elemeket, a nemzeti és regionális kötöttségű fogalmaknak, illetőleg ottani intézményeknek a megnevezéseit, ha azok nemzeti szempontból fontosak vagy bármely formában tipikusak. Bekerültek a szótárba állandó szókapcsolatok is, amelyek nemzeti (állami) és regionális alapú eltéréseket mutatnak használati gyakoriságukban, jelentésükben vagy alakjukban. Fölvették a szóban forgó kötöttségű rövidítéseket és rövidszavakat, a földrajzi neveket és a nemzeti szempontból jellemző keresztneveket, valamint azokat a köznémet lexémákat, amelyek utalócímszavakként segítik az olvasót az azoktól eltérő változatok megtalálásához (pl.: *b e w ö l k t* → *bezogen, wolkig*).

Nem kerültek a szótárba a szaknyelvi, a régi és a nyelvjárási szóképzlet elemei. Az utóbbiak közül a standardszövegekben is gyakorta előfordulókat azonban fölvettek. Nem kerültek be azok a lexémák sem, amelyek csak a kiejtésben vagy írásmódjukban különböznek. A volt NDK-német azon szavait és kifejezéseit sem találjuk a szótárban, amelyek ma már nem használatosak. Nem kerültek be az egyéni nyelvhasználatra jellemző sajátosságok és spontán képzések, s azok a két- és többtagú összetételek sem, amelyek nem gyakori használatúak. Lapozgatásaim arról győztek meg, hogy – amint várható volt – Németországból, Ausztriából és Svájcban van az adatok elsőprő többsége. Jó volna legalább számszerűen tudni az országok szerinti eloszlást, mert a lexikális szinten jelentkező különbségek mennyisége is fontos információ lehetne. Sőt talán arra is lehetett volna gondolni, hogy országonkénti bontásban közöljék az odatarozó szavak betűrendes címszójegyzékét. Ha ugyanis példának okáért az olvasó azt kívánná megtudni, mely szavak liechtensteini illetékességük, akkor bizony végig kellene böngésznie az egész szótárt. A szótár az egyes országok német standardjában jelentkező regionális (a magyar terminológiával szólva: regionális köznyelvi) különbségeket is tartalmazza: Németország esetében 11 (10 + 1), Svájcban 6, Ausztriában 4 tájegységbe sorolva be őket (XVIII–XIX). Sőt Ausztria esetében 9 szövetségi államot, Svájc esetében pedig 27 kantont is megneveznek: XIX–XX). Mint AMMON egy korábbi tanulmányában olvashatjuk, néhány német nyelvész számára a standard németnek az állami határokkal nem egybeeső regionális különbségei számottevőbbeknek tűnnek, mint azok, amelyek e nyelv állami tagolódásának az egyenes következményei, ezért pontosabb megjelölésnek vélik ezen nyelvészek a németre vonatkozóan a *pluriareális nyelv* terminust a *pluricentrikus nyelv* helyett (Plurinationalität oder Pluriarealität? In: Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Szerk. P. ERNST – P. PATOCKA. Wien, 1998. 317 kk.).

A szótár hiánypótló újdonság a német nyelvudományban. Olyan ugyanis nem készült még, amely a csak Németországban használt standard szavakat lajstromozná, s hiányzott megfelelő leírás a luxemburgi, a liechtensteini, a dél-tiroli és a kelet-belgiumi közéleti német nyelvhasználatról is. A Variantenwörterbuch ezeket a fehér foltokat eltünteti. Az olvasót részletes lexikográfiai és szótárhasználati tájékoztató, a kutatókat pedig a témakör szempontjából legfontosabb publikációk jegyzéke is segíti. Nagy számú szerzői és kisegítő gárda (44) vett részt a munkában, s szakmai tanácsadással a német dialektológia és lexikológia/lexikográfia nemzetközi ismertségű kiválóságai álltak a nagy vállalkozás mellett (BELLMANN, EICHHOFF, MATTHEIER, MUNSKE, REIN, REICHMANN, SPANGENBERG, STELLMACHER, WOLF, ZEHETNER). A munkát legismertebb szerzőtársa a német szociolingvisztika ismert alakja, ULRICH AMMON. Három kutatóközpont (Basel, Bécs, Duisburg) irányította a munkát, s a teljes anyagot véleményezték mindhárom helyen (tehát a német nyelv teljes központjaiban). Az esetek nagy részében egyértelmű különbségekre derült fény. Megjegyzésre érdemes és követésre méltó: a szótár elkészültét nagyvonalú anyagi támogatás kísérte! Mint AMMON budapesti (2005. áprilisi) előadásából megtudhattuk, a szótár könyvsiker lett a német nyelvterületen. A szakkönyvek piacán az előkelő 5. helyen áll. Néhány hónapon belül háromszor adták ki, s elfogyott a 3. kiadás is. A német szótár példáját követni töreksenek mások is: az Oxford English Dictionary szerkesztői angol, egy mexikói nyelvész pedig a spanyolra vonatkozó hasonló szótár elkészítését tervezi. Megjelenőben van egy kiegészítő vizsgálat: B. KELLERMEIER–REHBEIN, Areale Wortbildungsvarianten des Standarddeutschen. (Beiuntersuchung zum Variantenwörterbuch des Deutschen); vö. még B. PÖLL, Le français language pluricentrique? A szócikkek kötelező és vagylagos információkat adnak. A kötelezők: címszó, az ország, illetőleg szűkebb terület megnevezése, ahol használatos a lexéma (A, CH, D, BELG, LIE, LUX, STIR, ill. kiegészítésként például Bgl. = Burgenland, AG = kanton Aargau), nyelvtani adatok, jelentésmegadás, szövegkörnyezeti adatok. Minden címszó a hangsúlyra vagy a kiejtésre vonatkozó jelölést is kap. A vagylagosak: etimológia, kiegészítő adatok, változatok, megjegyzések és utalások.

Külön fejezet szól a németről mint többközpontú nyelvről, s a német teljes és részleges központjairól. A szótár szerzői tipikus többközpontú nyelvként az angolt, a franciát, a spanyolt és a portugált nevezik meg anyanyelvük mellett. A szótárbeli meghatározás szerint a többközpontú

nyelvek: 1. egynél több országban állam-, illetőleg hivatalos nyelvek vagy regionális hivatalos nyelvek, valamint 2. az eltérő államiság miatt standardnyelvi különbségek alakultak ki (XXXI). Hozzáteszik, ha a szóban forgó különbségek nincsenek kodifikálva, akkor csak részleges központokról lehet szó. A szerzők megállapítása szerint bár a német nyelv sok országban beszéli a lakosság kisebb vagy nagyobb része, a német hivatalos nyelvként ma csak hét országban használatos. Németországban, Ausztriában és Liechtensteinben egyedüli hivatalos nyelv, Svájcban (a francia, az olasz és a rétoromán mellett) és Luxemburgban (a francia és a Letzeburgisch vagy „Lëtzebuergesch” mellett) az egyik hivatalos nyelv, s végül Dél-Tirolban és Kelet-Belgiumban regionális hivatalos nyelv (i. h.). Megállapításuk szerint a német nyelvnek ma három teljes központja van: Németország, Ausztria és Svájc, részleges központja pedig Liechtenstein, Luxemburg, Kelet-Belgium és Dél-Tirol. Mindegyikről külön is esik szó az említett koncepció következetes alkalmazásával. Gondolatébresztő olvasmány ez a fejezet mindazoknak, akik nyelvi tervezéssel, nyelvpolitikával, a standard és nem standard nyelvváltozatok viszonyával, a standardnyelvi variációval, a beszélői attitűddel, a nyelvi változások társadalmi okaival és összefüggéseivel, illetőleg szótárírással és -szerkesztéssel foglalkoznak. E kötet példája is igazolja, hogy a nyelvi többközpontúság fogalmának mind a mai napig szűkebb és tágabb értelmezése egyaránt van. A német szótár szerzői a szűkebb értelmezés szerint jártak el. Ha a magyart e szerint nézzük, akkor a magyar nem többközpontú nyelv. A tágabb értelmezés szerint (l. LANSTYÁK ISTVÁN vonatkozó tanulmányait: MTud. 1995: 1170–85, Nyr. 1995: 213–36, 1996: 125–51) Magyarország a magyar nyelv egyetlen teljes központja, Románia, Szerbia-Montenegró, Szlovákia és Ukrajna pedig részleges központjai. A vonatkozó magyar nyelvtudománybeli viták elsődleges magyarázata az, hogy vannak, akik a szűkebb, s vannak, akik a tágabb értelmezést fogadják el (KONTRA–SALY szerk., Nyelvmentés vagy nyelvvarulás? Bp., 1988.). Bonyolult, több irányba is elágazó – s mert a kisebbségi közösségek nyelvi jövője szempontjából igen fontos, ezért – nyelvstratégiai fontosságú kérdéskörrel van szó (l. pl. PÉNTEK JÁNOS, A megmaradás esélyei. Bp., 1999. 121–3).

A szótárt lapozgatva feladatok is eszünkbe jutnak. Szerencsére már javában folyik a Kárpát-medencei magyar kisebbségi nyelvhasználat szociolingvisztikai vizsgálata, állapotának több oldalú számbavétele is (l. a KONTRA MIKLÓS megindította és szerkesztette sorozatot: „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén”, annak eddigi, CSERNICSKÓ ISTVÁN, GÖNCZ LAJOS és LANSTYÁK ISTVÁN írta köteteit, továbbá a szomszédos országokban működő magyar nyelvi kutatóállomások, illetőleg irodák tevékenységét; az utóbbiakra vö. MNY. 2005: 105–13 és 371–7). Aligha vitás, hogy bár a német és a magyar között a két nyelv nyelvpolitikai státusát, a két nyelvközösség történelmi útjának különbségeit s mai helyzetét stb. tekintve is nagy különbségek vannak, a röviden bemutatott szótár számos tanulsággal szolgál a magyar nyelv mai állapota leírására, bemutatására törekvő kutatóknak is.

KISS JENŐ